

**ТУПЧІЄНКО Л.С.,
кандидат
філософських наук,
професор**

*Національний
авіаційний університет*

Вибори, що відбулися щойно в Україні, переконливо (на жаль, не завжди цивілізовано) засвідчили наявність у нашому суспільстві такого атрибуту демократії, як плюралізм – думок, суджень, оцінок. Боротьба за мандати народних обранців, багатомірність висловів щодо одного і того ж об'єкта вражала – від прямого поклоніння до брутального осуду.

З одного боку, така розмаїтість думок природна і вистраждана, з іншого – результат або вираз певного рівня політичної культури народу.

Щоправда, тут є одна складність – говорячи про плюралізм, нерідко плутають, змішують (свідомо чи через незнання) плюралізм ідейний і плюралізм політичний. Вони близькі, споріднені тим, що виростають із різних інтересів та устремлінь, які породжують ідейні суперечки та ідеологічні розходження, що, у свою чергу, веде до політичного плюралізму, котрий прагне у відповідний спосіб реалізуватися.

Але є і відмінність: ідейний плюралізм пов'язаний із правом людини мати свою

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ЯК АТРИБУТ ДЕМОКРАТІЇ

думку, у тому числі і таку, яка не співпадає з офіційною, не боячись покарання. Політичний же плюралізм як розмаїття інтересів і форм їх вираження має чітко визначену законом межу. Суть цього обмеження – захист обраної і підтриманої громадянами форми людського співжиття – держави. Будь-які спроби неконституційним шляхом зруйнувати обрані суспільно-політичні форми караються владою.

Щоб вловити цю “тонкість” відмінностей, варто нагадати, що політичний плюралізм виступає у двох основних формах – багатопартійності і опозиції. Процеси формування і функціонування першої в Україні більш-менш досліджені у політичній науці (В.Бебик, А.Пойченко, Ф.Рудич, В.Якушик та ін.). Що ж до суті, місця, ролі та значення опозиції, то після певного пробудження наукового інтересу (всеукраїнська науково-практична конференція 1996 р.) сьогодні ця проблема перемістилася переважно у царину практичної політики, де її тлумачать по-різному, але переважно з негативним, а то й антидержавним, т.б. на межі законності, відтінком. Тим самим дискредитують важливий елемент громадянського суспільства, а відтак і сам цей демократичний устрій, з яким вирішальною мірою пов’язується майбутнє українського народу.

Тому спробуємо підійти до проблеми з наукових позицій, а саме – спочатку розібратися в самій суті такого феномену, як політична опозиція, щоб уже потім перейти до аналізу політичної практики.

Насамперед відзначимо, що, коли говоримо про опозицію, то маємо на увазі легітимне існування у суспільстві політичної сили (ідей та організацій), яка публічно висловлює свою незгоду з програмою та практикою діючої влади і в такий же спосіб пропонує свої проекти політичних дій, чим і рекрутує своїх прихильників. Тож проблему можна визначити і так: влада і опозиція. Не будь-яке і будь-чим невдоволення чи незгода, а саме претензії до влади і на владу – в цьому суть опозиції. Задовольнивши у певний спосіб (через перемогу на виборах) ці претензії, вчорашня опозиція сама стає об’єктом критики уже з боку іншої політичної сили. В такому систематичному змінюванні влади і проявляється контроль над нею з боку суспільства.

Проте сказане вище – лише схема. Адже влада, а її уособленням є держава, це – надбання народу, його вибір. А народ, говорив ще Цицерон, “не будь-яке об’єднання людей, зібраних разом у будь-який спосіб, а з’єднання багатьох людей, пов’язаних між собою згодою у питаннях права і спільністю інтересів”¹. Виходить, що до влади і не повинно бути претензій, або, інакше кажучи, вона легко може ці претензії виставити як замах на саму державу, що одразу ж виводить дану критику за межі закону.

Саме так звучить класична презумпція влади: вона виступає перетвореною формулою вищої необхідності або, як ще недавно у нас писали, – об'єктивної закономірності. З марксизму ми дізналися, що на кожному історичному етапі розвитку суспільства з'являється клас – гегемон, специфічні інтереси якого на даному етапі співпадають в цілому з інтересами суспільства. Звідси – виправдання будь-яким його (гегемона) діям і вчинкам уповноваженої ним влади.

Однак історичний досвід розвінчав цей міф і ці ілюзії. Можна зробити і більш категоричний висновок: в історичному досвіді немає, як немає ніяких підстав і на перспективу очікувати, що якийсь суспільно-політичний суб'єкт має монополію на історичну творчість. Інакше кажучи, суспільна перспектива не може бути представлена сольним виступом якоїсь обраної групи. Стало очевидним і для владних і для підвладних: за владою не стоїть ніяка вища соціальна, історична чи моральна доцільність. Влада завжди і всюди представляє і захищає лише свої власні інтереси – корпоративні інтереси тих, хто влаштувався у владі і сповна використовує її в ім'я своїх приватних інтересів.

Однак подібно до того, як суспільство відкинуло монополізм в економіці за його орієнтацію на одержання максимального прибутку шляхом усунення всіх конкурентів, і в політиці піддається все більшому осуду монополізм за намагання одержати безконтрольну владу, відсторонивши опозицію і придушивши можливі джерела альтернатив.

Продовжимо аналогію з економікою. Динамізм підприємництва свого часу зберігався завдяки ефективному антимонопольному анти-трестівському законодавству. Щось подібне виникає і в громадянському суспільстві, яке змушує владу поступатися своїм повноваженнями для формування відкритого, конкурентного, плюралістичного характеру політичного середовища, яке "виробляє" товари особливого гатунку, а саме – альтернативні моделі перспективних політичних рішень.

Політична теорія одним із головних питань і визначає: як зберегти консенсус із головних питань і водночас як зберегти політичне суперництво – джерело оновлення суспільних відносин. Тут на особливу увагу заслуговує питання про суть суспільного порядку. Одна річ, коли під ним розуміється тотальна однаковість, коли не лише самотійна позиція, але й власна думка карались. Зовсім інакше виглядає цивілізований порядок як взаємний динамічний баланс різних ґрунтовних мотивацій і цінностей, інтересів і позицій. У цьому останньому варіанті політика виступає як єдність двох принципів: лобістсько-представницького, котрий забезпечує захист найбільш впливових соціальних інтересів, і національної єдності, що вимагає підпорядкування окремих інтересів інтересам цілого. Можна сказати інакше: сучасне призначення політики полягає у забезпеченні

індивідуального розвитку і суспільного порядку. А “якість” політики, її мистецтво виявляється у тому, якими способами досягається консенсус у сфері інтересів і як забезпечується компроміс в узгодженні різних ціннісних позицій.

Іншими словами, політичний процес у сучасному розумінні виступає як конкурс багатоманітних соціальних проєктів, які висуваються і подаються на суд народу, виборців.

Проте однієї публічності мало для успіху. Необхідні також обов’язкові єдині “правила гри”, об’єктивні, неупереджені судді, які відбиратимуть кращі варіанти, нарешті регулярна періодичність конкурсів, щоб не закривати перспективу новим проєктам і претендентам, щоб народ, який помилився у виборі, мав можливість виправити помилку, потерпівши до наступних виборів.

Відкрита дискусія замість насильства – це ще значною мірою політичний ідеал принаймні для України. Але вже і для нас не фантазія те, що політичне життя – це особлива сфера, сфера можливостей, наслідки яких мають значну частину невідомості і невизначеності. Тому будь-яка одна думка не може бути остаточною. Вдало може діяти лише той, хто готовий слухати не лише себе і в разі зіткнення думок – узгоджувати свою думку з думками ймовірних опонентів. Справжній політик – це той, хто, формуючи свою точку зору, поважає і сприймає точку зору іншого – так досягається загальна точка зору. Тоді дискусія переходить у дебати про загальне, спільне ціле.

Так званий противник у політиці ніколи не є лише противником. Суть проблеми у перетворенні його на партнера. Якщо проблема, яку ви порушуєте, стала приводом для невдоволення опонента, котрий має достатній запас політичного впливу, то вона негайно стає загальною. Знімаючи приводи для невдоволення опонента, ви тим самим стабілізуєте своє власне існування.

І ще одне загальне зауваження. Воно стосується соціалізації політичного (власного) рішення, яке пропонується. Йдеться про необхідність і неминучість його проходження через товщу соціального середовища – групових позицій та інтересів, які дане рішення може зачепити. Щоб воно “пройшло”, необхідні дві речі: змінити поведінку тих, хто чинить опір, і скорегувати рішення, внести до нього необхідні поправки. У першому випадку лише зменшується опір середовища, у другому ж відбувається творчий діалог суб’єкта управління з соціальним середовищем, в результаті чого одночасно змінюються обидва учасники діалогу.

Таким чином, соціальна раціональність (суспільне благо, вигода для всіх) не є монопольним надбанням якого б то не було політичного суб’єкта і якої б то не було політичної теорії. Вона досягається ви-

нятково шляхом процедури соціального діалогу, в якому проявляються сторони суспільного життя (багатоманіття інтересів, позицій), які раніше не були виявлені.

Тепер спробуємо застосувати ці загальні, з необхідності абстрактні міркування до української ситуації.

Перше, що впадає в око, – це співпадіння у часі радикальних суспільних перетворень: перехід до існування України як суверенної держави, зміна суспільного ладу, докорінна зміна суспільних орієнтацій. Говорячи більш конкретно, а саме з позицій теорії модернізації, орієнтиром цих змін виступають поява громадянського суспільства та ефективне державонацієтворення.

На жаль, в конкретно-історичних умовах України ці процеси не лише розбігаються, але й часто вступають у суперечність один з одним. Одна з причин цього – панічний страх чергової поразки у здобутті власної держави, тим більш відчутний, що незалежність України, стала своєрідним дарунком долі, дісталася у спадок від розваленого Союзу РСР. Як справедливо відзначив І.Дзюба, порівнювати Україну у цьому відношенні з Польщею. Угорщиною чи Росією некоректно, бо в тих країнах “хоч би як розвивалася криза, ніколи не дійде до втрати державності, а лише до зміни форми цієї державності. Тоді як в Україні питання полягає в тому, чи утвердить вона свою державність, чи втратить”².

Звідси – звуження всієї проблематики суспільних перетворень до своєрідного держбуду або розбудови незалежної держави. Цією обставиною вправно скористалася партноменклатура, зберігши контроль над загальнонародною власністю і відкривши собі шлях для її “приватизації” у подальшому саме завдяки тому, що вона залишилася при владі. А націонал-демократичні лозунги, які вона виміняла за комуністичні гасла, стали для неї своєрідним захисним засобом: під нашим, мовляв, керівництвом Україна визволилася з імперії, відмовилася від минулого, отже, без нас неможливе і її майбутнє. Тим самим ще більше закріпилася у свідомості громадян вікова традиція відсутності суспільного контролю за владою.

Друге, дуже своєрідно склалася доля опозиції в Україні. Паростки її з’явилися ще в роки відлиги, зміцніли і загартувалися в дисидентському русі. Нагадаємо, що це були прояви опозиції до існуючого комуністичного режиму, тобто змістом своїм вони мали демократичні цінності. Про визволення України як колонії від імперії опозиція заговорила лише наприкінці 80-х років, а точніше – з виникненням Народного Руху України за перебудову та оформленням Української республіканської партії – першого принципового противника комуністичної системи і СРСР.

Однак занадто швидка і легка суверенізація (всього упродовж одного року) України не дала змоги опозиції вибудувати власну позитивну програму суспільних перетворень.

Були й інші причини послаблення ще вкрай немічної опозиції. Тотальне життя “проти” позбавило її представників можливості і здатності виконати завдання новотвору. З’ясувалося, за висловом В.Чепиноги, що “вусаті дядьки у строкатих вишиванках дірвалися до влади і не поступляться нею на користь якихось примарних абстрактних цінностей громадянського суспільства, прав людини і т.ін.”³.

Неминучий розкол опозиції, яку репрезентували націонал-демократи, не дозволив їй оформитися у політичну силу, а, отже, дав змогу укріпитися владі, тобто партноменклатурі. Використовуючи зовні демократичні процедури (регулярні перевибори органів влади, ухвалення нових, цілком демократичних законів про вибори, про політичні партії, зрештою прийняття сприйнятої навіть демократичною громадськістю Європи Конституції 1996 року), вона реалізувала ідею свого монопольного права на соціально-економічні перетворення.

Третє. До певної міри опозицією була і залишається молодь. Саме юнакам і дівчатам, переважно студентам-учасникам жовтневої 1990 року “оксамитової революції” випало стати символом народження нового суспільства. Голодування на холодних плитах центральної площі столиці, яке завершилося допуском на найвищу трибуну в державі одного з його організаторів, показало, що українське суспільство готове до пропозиції альтернативного шляху національного поступу. Але скористатися поодиноким нагодою, щоб на хвили загального піднесення і тимчасової розгубленості номенклатури вдатися до радикального політичного реформування, не було кому. Розчароване пасивністю суспільства покоління дев’яностих розчинилося у вирі всенародної боротьби за виживання. Сьогодні висловлюються прогнози, що до активної участі у політичних перетвореннях найімовірніше вдасться покоління тих, які народилися уже після здобуття Україною державної незалежності.

Четверте. Упродовж останніх десяти років владна номенклатура вживала всіляких заходів, щоб утриматися при владі, не дати опонентам змоги перехопити важелі управління. Прагнучи забезпечувати собі належний імідж як у світі, так і перед своїми громадянами, вона змушена йти на визнання незалежних засобів масової інформації, політичних партій, незалежних профспілок, змушена частково запроваджувати реформи, тим самим формуючи елементи громадянського суспільства.

Одним із проявів цього є поява в Україні опозиції так би мовити “нового зразка”, а саме сил, які виступають проти існуючого режи-

му, уособленням якого є діючий Президент. Тобто, йдеться не про відкритий конкурс проектів політичних перетворень, а лише про елементарну зміну діючих осіб при владі. Саме ця обставина об'єднала у її лавах (дуже нечисельних, як показали події 9 березня 2001 року) і тих, хто випав з владної номенклатури в результаті кланових "розбірок", і тих, хто не дуже піклується про моральність поведінки, і незламних борців за українську ідею. Зрозуміло, що ні про який суспільний діалог не йдеться у даному випадку. Проте у цієї опозиції є певна підтримка в суспільстві – протестний електорат. Адже частка тих, чие суспільне становище різко погіршилося, хто опинився на межі бідності або навіть за межею виживання, зростає. А відтак і посилюється невдоволення владою як такою.

Окремою опозиційною силою в Україні виступають комуністи. З одного боку, вони не можуть змиритися з тим, що формально втратили владу в результаті підступів з боку "націоналістів". Цю їхню ностальгію за минулим поділяють певні верстви знедоленого населення, що підтверджується щораз на виборах до органів влади. Саме ця позиція комуністів визначає їх ставлення до влади. З іншого боку, за визначенням вони не визнають політичного плюралізму, оскільки історично, і практично зорієнтовані на монополію політичного проектування, виконання історичної місії створення нового справедливого суспільного ладу. Але цей урок наше суспільство уже пройшло. Тому комуністична опозиція має оцінюватися за іншими критеріями, а саме: у суспільстві існують і будуть існувати нелояльні до влади угруповання. Проте їх переслідування або утиск лише послаблюють демократію, підривають соціальний діалог. Звідси настійна вимога громадянського суспільства – цілковита терпимість до всіх, незгодних з офіційною політикою, якщо вони діють у рамках закону, в конституційному полі держави.

На завершення про ще одну особливість опозиції в Україні (і не лише в ній). Йдеться про суперечливі відносини між владою та інтелектуалами, т.б. людьми, які присвячують себе культивуванню і формулюванню знання, мають доступ до поповнюваного ними фонду культури, який не ґрунтується лише на їхньому власному досвіді (Р.Мертон)⁴.

Зазвичай влада хоче від них стовідсоткової експертизи, гарантії, що саме так розвиватимуться події. Вона не може і не хоче зрозуміти та сприйняти, що навіть найточніші інформаційно-аналітичні технології працюють у полі вірогідного (ймовірного), а не абсолютного знання, а якість і професіоналізм експертизи розкриваються лише з часом, як правило, на середніх і тривалих часових відстанях. Через це саме інтелектуалів дорікають за провалені вибори, неефективну політичну програму.

Щоб сподобатись владі, вони намагаються шукати щось середнє між вимогами професійної добродітності і явно неінтелектуальними політиками, які приймають рішення. Так основною якістю експерта стає гнучкість: з одного боку, йому треба зберегти хоча б якусь повагу наукового співтовариства, з іншого – щоб утриматись при владі, він мусить зберегти найвищу відданість начальнику. Зовні це має вигляд прихованої іронії, страху, постійної втоми від “справ державних”, особливої мудрості від знання якоїсь недосяжної простим смертним інформації, ледь помітного відсторонення від смислу шойно сказаного і нарешті боязні залишити посаду, хоч про це постійно декларується.

Влада зацікавлена також у формуванні довкола себе своєрідного клану інтелектуалів. Ті, хто входять у це коло, змушені звертатись за порадою чи допомогою до інших інтелектуалів, але вже лише членів своєї команди, а не до справжніх авторитетів. І хоч він, інтелектуал, під тиском приймає нові критерії, пам'ять його постійно нагадує про його власні норми (прагнення до фундаментальності, піклування про моральні наслідки). Це пригнічує інтелектуала, підточує мов черв'як. Ще більш засмучує те, що бюрократія “використовує” інтелектуала, т.б. заволодіває результатами експертизи, користується ними, але вже без імені автора. І до пори до часу інтелектуал впирається, особливо у випадку безпardonного втручання у реалізацію його ідей.

Іншими словами, гармонійний функціональний альянс бюрократії та інтелектуалів засадничо неможливий. Мова може йти лише про серію короткочасних, з перервами співпраць на вузькому полі взаємних інтересів з повним розумінням того, що ця взаємодія руйнівна для інтелектуала.

Чи є такі інтелектуали в Україні? Відповідь на це запитання певною мірою може служити і відповіддю на те, чи є або чи бути в Україні опозиції і якій.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Цицерон. Аналогії. – М., 1966. – С. 20.
- ² Іван Дзюба. На шляхах державотворення // Рада. – 1992. – 28 серпня.
- ³ Цит. за: Доній Олесь. Покоління оксамитової революції (як нам дожити до 2009 року?). В інтернет-виданні – Центр екстремальної політики.
- ⁴ Цит. за: Покровский Н. Горячее дыхание власти // Власть. – 1998. – С. 31.

Надійшла до редакції 02.04.2002